

ξίες· β) ἡ γλῶσσα σὺν ἀμεσώτατη καὶ πλουσιότατη ἔκφραση τοῦ ψυχικοῦ μας κόσμου ἔχει μεγαλύτερη καὶ πλατύτερη μορφωτικὴ ἐπίδραση παρὰ ἡ τέχνη· καὶ μάλιστα ὅταν ὁ λόγος εἶναι γιὰ μὀρφωση ἐπιστημονική. Συνοφαινεται ὅπως εἶδαμε μὲ ὅλες τὶς ψυχικὲς μας λειτουργίες καὶ ἰκανότητες, εἶναι ἡ ζωὴ μας, καὶ καλλιέργειά της θὰ πῆ καλλιέργεια τῆς ζωῆς αὐτῆς. Τὸ δούλεμα τοῦ μυαλοῦ καὶ τῆς ψυχῆς ποὺ γίνεται μὲ τὰ κλασικὰ κείμενα συνοφασμένα μὲ τὰ νέα, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἔχωμε μὲ τὴν τέχνη. γ) Τὸ ἐκφραστικὸ αὐτὸ ὄργανο τοῦ πολιτισμοῦ ἔστω καὶ ἀπὸ στενὴ ἀποψη εἶναι σὲ μᾶς πιὸ μελετημένο, καὶ δ) τὰ κείμενα ἀνταποκρίνονται πολὺ περισσότερο καὶ στὶς ἀνάγκες τῶν γυμνασίων μας. Γι' αὐτὸ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας προπάντων, ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης θὰ εἶναι βέβαια ἕνα ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ θὰ δώσουν τὴ μορφωτικὴ βάση σὲ ὅλα τὰ πτυχία, δὲ θ' ἀνήκουν ὅμως στὰ πτυχιακὰ, ἀλλὰ στὰ προπτυχιακὰ, στὰ μαθήματα δηλαδὴ ποὺ θὰ ἐξετάζονται στὸ τέλος τοῦ Β' χρόνου.

δ') Τὰ λατινικά. Ἔρχομαι τώρα στὸ πρόβλημα τῶν Λατινικῶν, ποὺ προβάλλει μόνο του, ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ βάση ὅπου θὰ θεμελιωθῆ ἡ μὀρφωση φιλολόγων. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἀπὸ ὀρισμένη μόνο ἀποψη, δηλαδὴ ἂν τὰ λατινικά εἶναι μάθημα ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιὰ κάθε δικὸ μας φιλόλογο ἐπιστήμονα, ἄσχετα ἀπὸ τὴν εἰδικότητα ποὺ θὰ πάρη. Ἀπαραίτητο μὲ τὸ σκοπὸ καὶ τὸ νόημα ποὺ βρήκαμε τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική. Καὶ τὰ τρία πτυχία, τὸ ἱστορικὸ δηλαδὴ, τὸ ἀρχαιολογικὸ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ, χρειάζονται τὰ λατινικά, ἀλλὰ τὰ χρειάζονται ὡς πηγές γιὰ τὴν εἰδικότητά τους. Καὶ γι' αὐτὰ τὰ πτυχία μόνο ἔτσι θὰ τὰ πάρωμε. Νὰ μάθουν δηλαδὴ οἱ φοιτητὲς τὴ λατινικὴ γλῶσσα τόσο, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ διαβάσουν εὐκόλα ἴσα βιβλία τοὺς εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὸν εἰδικὸ κλάδο ποὺ σπουδάζουν. Καὶ αὐτὸ μὲ τὶς γνώσεις ποὺ θάχουν ἀπὸ τὸ γυμνάσιο, μποροῦν νὰ τὸ πετύχουν μ' ἔντονη σχετικὴ προσπάθεια στὰ δυὸ πρῶτα πανεπιστημιακὰ χρόνια. Ἔτσι καὶ στὰ τρία αὐτὰ πτυχία τὰ λατινικά πρέπει νὰ γίνουν μάθημα προπτυχιακὸ ποὺ θὰ ἐξετάζεται στὸ τέλος τοῦ δεύτερου χρόνου. Τέτοια βέβαια μάθηση δὲ θὰ βοηθήσῃ μόνο τὸ φοιτητὴ στὴν εἰδικότητά του, ἀλλὰ θὰ ὠφελήσῃ καὶ τὴ γενικὴ φιλολογικὴ μὀρφωσή του. Ἡ ὠφέλεια ὅμως αὐτὴ εἶναι πιὸ πολὺ εὐεργετικὴ συνέπεια τοῦ πραχτικοῦ σκοποῦ, καὶ ὄχι ὁ κύριος λόγος γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν λατινικῶν. Στὰ πτυχία λοιπὸν ποὺ εἶπαμε δὲ θὰ πάρουν τὰ λατινικά τὴν ἴδια θέση μὲ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά.

Εἶναι ὅμως σωστὴ τέτοια πρόταση, ἀφοῦ ζητοῦμε ὁ κάθε φοιτητὴς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς νὰ ζήσῃ ἔτσι τοὺς ἑλληνες κλασικούς, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ τοὺς διδάξῃ καλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς γυμνασιακὲς τάξεις; Γιατὶ πῶς μπορεῖ νὰ πετύχῃ ὁ σκοπὸς αὐτὸς χωρὶς τὰ λατινικά, πῶς μπορεῖ νὰ σταθῆ κλασικὴ μὀρφωση χωρὶς αὐτὰ, ἀφοῦ ὁ λατινικὸς πολιτισμὸς εἶναι συνοφασμένος μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ τὴν ἐξέλιξή του, τὸν ἐρμηνεύει σὲ πολλὰ καὶ τὸν συμπληρώνει, τὸν ὀλοκληρώνει; Ἐπειτα καὶ ἡ φιλολογικὴ καὶ εἰδολογικὴ μὀρφωση τῶν φοιτητῶν δὲ γίνεται βαθύτερη, ὅταν συνδυαστοῦν ἀρχαῖα ἑλληνικά καὶ λατινικά μαζί; Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ὁ κλασικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἕνιαῖο φαινόμενο ποὺ παρουσιάζει

δυὸ ὄψεις, τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ, καὶ ὅτι ἢ καθεμίᾳ τους μᾶς βοηθᾶ νὰ καταλάβωμε καὶ τὴν ἄλλη καλύτερα καὶ ν' ἀποχτήσωμε ὀλοκληρωμένη κλασικὴ μὀρφωση. Οὐτε ἀκόμα ἀρνοῦμαι τὴ μεγάλη μορφωτικὴ ἐπίδραση τῶν λατινικῶν καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ μορφή καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Τέτοια μελέτη χρειάζεται νὰ τὴν κάμη καὶ θὰ τὴν κάμη ὁ φοιτητὴς τοῦ εἰδικοῦ φιλολογικοῦ πτυχίου· αὐτὸς θὰ πάρη ὡς πτυχιακὸ μάθημα μαζί με τ' ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά καὶ τὰ λατινικά, καὶ θὰ μελετήσῃ καὶ τὰ τρία ἄνετα καὶ βαθιὰ σὲ ὅλα τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς φοιτητὲς τῶν ἄλλων πτυχίων, γιατί τότε πρέπει ν' ἀφήσωμε κάθε ἰδέα γι' ἄλλη ἐπίδοση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ. Οἱ ἐπιδόσεις ὅμως εἶναι ὅπως εἶδαμε ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς.

Ἄλλωστε δὲν εἶναι καὶ ἀπαραίτητο νὰ γίνουν γιὰ ὅλους τὰ λατινικά βασικὸ πτυχιακὸ μάθημα. Γιατί με τὴ βάση πὸ ζήτησα παραπάνω δὲν ἐννοῶ νὰ πάρουν ὅλοι ὁλοκληρωμένη κλασικὴ μὀρφωση, καὶ πολὺ λιγότερο μὀρφωση τέτοια πὸ νὰ προετοιμάζῃ τοὺς πὸ ἱκανοὺς καὶ γιὰ εἰδικὴ ἀκόμα ἔρευνα στὰ κλασικὰ γράμματα. Μᾶς χρειάζεται μιὰ βάση γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν ἐπιστημονικὴ τους μὀρφωση καὶ αὐτὴ μποροῦν πολὺ καλὰ νὰ τὴ δώσουν τ' ἀρχαῖα με τὰ νέα ἑλληνικά· καὶ τὰ δυὸ τους ἔχουν αὐτάρκεια γιὰ τὸ σκοπὸ μας. Δὲν εἶναι μόνο πὸ στοὺς δικούς μας κλασικοὺς ἔχομε μεγάλες πρωτότυπες μορφές, μορφές μάλιστα πολὺ πλουσιότερες καὶ βαθύτερες ἀπὸ τὴς ἀντίστοιχες τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ὑπάρχουν τέτοιες. Ἄλλὰ καὶ εἰδολογικὴ μὀρφωση καλὴ μπορεῖ ν' ἀποχτήσῃ ὁ φοιτητὴς δουλεύοντας ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά, καὶ τὴν ἀρχαῖα γλώσσα καὶ τοὺς πνευματικοὺς τῆς θησαυροὺς μπορεῖ καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν λατινικῶν νὰ τὰ ζῆσῃ ἔτσι, πὸ καὶ νὰ τὰ διδάξῃ καλὰ. Ἄφθονα εἶναι τὰ στοιχεῖα πὸ θὰ τοῦ δώσῃ ὁ νεώτερος πολιτισμὸς μας γιὰ γόνιμη σύγκριση καὶ βαθύτερη κατανόηση τοῦ κλασικοῦ — φτάνει μόνο νὰ θυμίσω τὴ σημασία τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν, ἀκόμα καὶ τοῦ Ἐρωτόκριτου γιὰ τὸν Ὅμηρο, καὶ στὴ νεοελληνικὴ γλώσσα θὰ βρῆ μοναδικὴ πηγή γιὰ σύγκριση με τὴν ἀρχαῖα. Εἶναι βέβαια καὶ εἶδη τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας πὸ «μόνον εἰς λατινικάς ἀπομιμήσεις εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν*» αὐτὰ ὅμως κι ἐλάχιστα εἶναι σχετικὰ με τ' ἄλλα πρότυπα πὸ ἔχομε, καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα. (Κι ἐπιτέλους στὴν ἀνάγκη — πὸ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν ὑπάρχει — θὰ μποροῦσε ὁ κάθε φοιτητὴς νὰ πάρῃ μιὰ ἰδέα γι' αὐτὰ καὶ ἀπὸ τρίτο χέρι, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ μικραίνῃ καθόλου ἢ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ μας. Καὶ με τὰ νέα ὅμως ἑλληνικά εἶναι τὸ ἴδιο· καὶ αὐτὰ μπορεῖ ὁ φοιτητὴς νὰ τὰ μελετήσῃ καλὰ καὶ νὰ τὰ ζῆσῃ χωρὶς τὴ βαθύτερη μελέτη τῶν λατινικῶν. Καὶ ἂν εἶναι στοιχεῖα τῆς λατινικῆς γλώσσας πὸ φωτίζουν καλύτερα τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα, θὰ τὰ ἔχῃ, ἀφοῦ τὰ λατινικά θὰ εἶναι καὶ γιὰ τὰ τρία πτυχία μάθημα προπτυχιακὸ.

Ἡ γνώμη πὸ ὑποστήριξα παραπάνω γιὰ τὴ θέση τῶν λατινικῶν στὰ διάφορα πτυχία, δὲν ἔχει καμιὰ ἀξίωση γιὰ πρωτοτυπία. Καὶ σὲ ξένα εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια οἱ δυὸ κλασικὲς γλώσσες ἐνωμένες ἔχουν πὸ κυρίαρχη θέση μόνο στὸ εἰδικὸ φιλολογικὸ ἢ καὶ στενώτερα ἀκόμα: στὸ εἰδικὸ κλασικὸ πτυχίον. Ἐξω ὅμως ἀπ' αὐτὸ εἶναι πτυχία

* Σουκουτρή «ἡμεῖς καὶ οἱ ἀρχαῖοι» σ. 263.

ἐπαγγελματικά, ὅπου παίρνουν βοηθητική θέση ὄχι μόνο τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ τὰ λατινικά, ἂν καὶ σ' αὐτὰ ριζώνη ὁ δυτικός πολιτισμός· κάποτε μάλιστα μποροῦν καὶ νὰ λείψουν ὀλότελα ἢ ν' ἀντικατασταθοῦν μὲ μιὰ ξένη σύγχρονη γλώσσα. Ἀλλὰ καὶ στὸ σημερινὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ πτυχίον τῆς φιλοσοφικῆς μας σχολῆς, τὴν ἴδια, δηλαδὴ βοηθητικὴ θέση παίρνουν στὸ βάθος τὰ λατινικά, ἀφοῦ δὲν εἶναι μάθημα πτυχιακόν.

ε') Γλωσσολογία. Ἀρχαῖα καὶ νέα κείμενα ἐκφράζονται μὲ τὴ γλώσσα, καὶ μὲ τὴ μελέτη τῆς προβάλλει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἐρευνᾷ εἰδικὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὴ φύση τῆς γλώσσας, τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσολογίας. Ποιὰ εἶναι ἡ θέση τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς στὴν κοινὴ μορφωτικὴ βάση ποὺ ἰβάλαμε γιὰ ὅλα τὰ πτυχία; Ἀλλοτε ἡ γλωσσολογία ἔπιανε στὸ πρόγραμμα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τόσον τόπο, ποῦ ἡ διδασκαλία τῆς κρατοῦσε τρία χρόνια μὲ δώδεκα συνολικά ὧρες, τὸν ἕνα χρόνο γενικὴ γλωσσικὴ, καὶ τοὺς ἄλλους δυὸ ἀρχαῖα γλωσσολογία, καὶ πιὸ ὀρισμένα: συγκριτικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς. Ἀργότερα ἡ διδασκαλία τῆς περιορίστηκε πολὺ, καὶ στὸ σημερινὸ φιλολογικὸ πτυχίον ἀκούνε δυὸ ὧρες γενικὴ γλωσσικὴ καὶ τέσσερες ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλωσσολογία, ἐνῶ στὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ ἔχομε μόνο ἕνα δίωρο μάθημα γενικῆς γλωσσικῆς. Στὸ τελευταῖον δηλαδὴ πτυχίον ἡ ἀρχαῖα ἑλληνικὴ γλωσσολογία δὲ διδάσκεται καθόλου, ἀλλὰ καὶ στὸ φιλολογικὸ ἡ νεοελληνικὴ οὔτε σημειώνεται. Τὴν ἐξήγησιν τὴν ἔχομε ἅμα θυμηθοῦμε τὴν προπτυχιακὴν θέσιν ποὺ παίρνουν τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά στὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ πτυχίον, καὶ τὴ στάσιν τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς στὴ νεοελληνικὴ γλώσσα. Τέτοια λύσις δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ στὸ πρόγραμμα ποὺ προτείνεται ἐδῶ. Γιατὶ καὶ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά γίνονται σὲ ὅλα τὰ πτυχία μαζί μὲ τὰ νεοελληνικά μάθημα πτυχιακόν, καὶ τὴ νεοελληνικὴ τὴ βρήκαμε τὸ ἴδιον, καὶ πιὸ σημαντικὴ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι τὸ ἐκφραστικὸ ὄργανον τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς καὶ μᾶς δίνει τὴν βάση καὶ τὸ μέσον γιὰ νὰ καταλάβωμε καλύτερα καὶ κείνη.

Καὶ πάλι ὁμῶς θὰ μπορούσε νὰ γεννηθῆ κάποιος δισταγμὸς γιὰ τὴν ἀνάγκην τῆς γλωσσολογίας στ' ἄλλα πτυχία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φιλολογικόν. Γιατὶ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ καταλάβωμε τὰ κλασικὰ κείμενα εἶναι ἡ ἀρχαῖα γλώσσα στὴ στατικὴ τῆς μορφή· αὐτὴ πρέπει νὰ κατέχη καλὰ ὁ φοιτητής, κι αὐτὴ θὰ διδαχθῆ καὶ ὁ ἴδιος στὸ πανεπιστήμιον ἀπὸ τὸν κλασικὸν φιλόλογον. Τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα. Μονάχα ὁμῶς ἡ τυπικὴ γραμματικὴ δὲ φτάνει, γιατί ἡ φιλολογικὴ μορφωσις εἶναι σὲ μέγαλον βαθμὸν καὶ μόρφωσις γλωσσικὴ, καὶ γι' αὐτὴν χρειάζεται νὰ μπῆ ὁ φοιτητής βαθύτερα στὴ γλώσσα, στὸ ἀμεσώτατον αὐτὸ ἐκφραστικὸ ὄργανον τοῦ πνεύματος. Καὶ σ' αὐτὸ ἔχει νὰ βοηθήσῃ ἡ γλωσσικὴ ἐπιστήμη κοντὰ στὸ λογοτεχνικὸν προπάντων κείμενον, ποῦ ἡ σημασία του γιὰ τὴ γλωσσικὴν μόρφωσιν μένει πάντα πρωταρχικὴ. Στοιχεῖα γενικῆς γλωσσικῆς, σύντομη ἱστορικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς στὰ πιὸ βασικὰ σημεῖα τῆς, σύντομη ἱστορία τῆς γλώσσας μας ποὺ θὰ δώσῃ τοὺς σπουδαιότερους σταθμοὺς στὴν ἐξέλιξίν της, θὰ βοηθήσῃ τὸν φοιτητὴ καὶ στὸ νόημα καὶ στὴ φύσιν τῆς γλώσσας γενικὰ νὰ μπῆ βαθύτερα, καὶ τὴν ἰδιοτυπία τῆς δικῆς μας νὰ ξεχωρίσῃ κα-

λύτερα· και ακόμα θα φωτίση με ιστορικό βάθος ένα βασικό πνευματικό πρόβλημα του νέου ελληνισμού. Για λατινική βέβαια γλωσσολογία δεν μπορεί πια να γίνει λόγος στ' άλλα πτυχία εκτός από το φιλολογικό, και η συγκριτική γραμματική της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής θα δώσει τη θέση της σε συγκρίσεις ανάμεσα στη δική μας αρχαία και νέα γλώσσα. Με τέτοια μόρφωση και η γυμνασιακή γλωσσική εργασία θα γίνει πολύ γονιμότερη. Έτσι η γλωσσολογία γίνεται απαραίτητο βοηθητικό μάθημα για όλα τα πτυχία, και θα το ακούη υποχρεωτικά ο κάθε φοιτητής. Για τη διδασκαλία τους, όπως δείχνει η πείρα της Θεσσαλονίκης, φτάνουν πέντε συνολικά ώρες την εβδομάδα — και μέσα σ' αυτές υπολογίζω ότι θα είναι και η συστηματική γραμματική της δημοτικής. Όσο για την εξέτασή του έχω τη γνώμη ότι στοιχεία του μπορούν με την ευκαιρία των κειμένων να συνεξετάζονται από τον κλασικό φιλόλογο και το νεοελληνιστή. Στο ειδικό όμως φιλολογικό πτυχίο, όπου η διδασκαλία θ' απλώνεται και στη λατινική γλώσσα και οι απαιτήσεις θα είναι μεγαλύτερες, θα εξετάζη ο ειδικός καθηγητής της γλωσσολογίας*.

στ') Τα Realien και η θρησκεία. Με τα ελληνικά κλασικά κείμενα και γενικότερα με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, προβάλλουν πάντα ένωμένα ο ιδιωτικός και ο δημόσιος βίος των αρχαίων Έλλήνων καθώς και η θρησκεία τους. Τα μαθήματα αυτά είχαν για χρόνια στην Ελλάδα ειδικές ταχτικές έδρες, μια στην αθηναϊκή σχολή και δυο στη Θεσσαλονίκη. Στην τελευταία η μια έδρα ήταν «της θρησκείας των αρχαίων Έλλήνων, του ιδιωτικού βίου και της λαογραφίας», και η άλλη «της επιγραφικής και των πολιτικών αρχαιοτήτων». Πρόκειται για δημιουργήματα καθαρά νεοελληνικά, που τις συνέπειές του τις είδαμε όταν εξετάζαμε τα προγράμματα των σχολών μας. Δημόσιος, ιδιωτικός βίος και θρησκεία είχαν γίνει υποχρεωτικά μαθήματα για όλους, και η διδασκαλία τους έπιανε στην αρχή ώρες πολλές και χρόνια. Αργότερα το άπλωμά τους στένεψε πολύ στο φιλολογικό πτυχίο της αθηναϊκής σχολής, στο ιστοριοαρχαιολογικό όμως συνεχιζόταν η διδασκαλία με 4 ώρες, και ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος ήταν πτυχιακό μάθημα ισότιμο με τ' άλλα. Το ίδιο και χειρότερα στη Θεσσαλονίκη (π. σ. 80). Η κατάσταση όμως αυτή άλλαξε από πέρου. Όταν έφυγε από την αθηναϊκή σχολή με το νέο όριο της ηλικίας ο ειδικός καθηγητής του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Έλλήνων, καταργήθηκε η ειδική έδρα του, το μάθημα αυτό ενσωματώθηκε στην αρχαία ιστορία, και όπως πληροφορήθηκα δε διδάσκεται πια σαν ιδιαίτερο μάθημα ούτε στους ιστορικούς και αρχαιολόγους. Το ίδιο έγινε και στη σχολή Θεσσαλονίκης· πρώτα άφομοιώθηκε το πρόγραμμά της με της αθηναϊκής σχολής και τώρα τελευταία και οι έδρες της· έτσι τα σχετικά μαθήματα έχουν πια καταργηθή. Θα μπορούσα λοιπόν να προσπεράσω το ζήτημα αυτό λέγοντας μονάχα πως βρίσκω πολύ σωστή την κατάργηση. Και όμως πρέπει να το εξετάσωμε από κοντά, γιατί και το πρόβλημα του υλικού και της

* Όσο κρατεί στη γυμνασιακή διδασκαλία η σημερινή άγνοια και παρεξήγηση της δημοτικής, θα έπρεπε ίσως ν' ακούνη τουλάχιστο για ένα έξαμηνο σε δίωρο μάθημα γραμματική της δημοτικής με σύντομη ιστορική εισαγωγή και όσοι από τη φυσικομαθηματική και τη θεολογική σχολή θα δούλεψουν αργότερα σε σχολεία.

σημασίας του υπάρχει, όπως υπάρχει και ο φόβος με την πρώτη ευκαιρία να ξαναγυρίσωμε στην ίδια κατάσταση*.

Ἡ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα ποιά θέση μποροῦν νὰ πάρουν ἰδιωτικός, δημόσιος βίος καὶ θρησκεία στὴ μαρφωτικὴ βάση ποὺ ζητοῦμε, θὰ ἐξαρτηθῆ κυρίως ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ ἔχουν γιὰ τὰ κλασικὰ κείμενα καὶ τὴν κατανόησή τους. Ὁ ἰδιωτικὸς βίος εἶναι κάτι πληροφοριακό, ποὺ συχνὰ μᾶς τὸ δίνει ὁ ἴδιος κλασικός. "Ἐτσι π. χ. γιὰ νὰ καταλάβω τὸν Ὅμηρο, δὲ χρειάζομαι νὰ ξέρω τὸν ἰδιωτικὸ βίον τῆς ἐποχῆς του — καὶ στοῦ παράδειγμα αὐτοῦ οὔτε καὶ τὸ δημόσιο. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μοῦ μαθαίνει τὴ ζωὴ τοῦ καιροῦ του, καὶ πῶς πολὺ ἀκόμα: μὲ κάνει νὰ τὴ ζήσω. "Ὅλα τὰ σημαντικὰ κλασικὰ ἔργα δὲ χρειάζονται κἂν τὸν ἰδιωτικὸ βίον γιὰ νὰ τὰ καταλάβωμε. Καὶ ἂν ἐδῶ κι ἐκεῖ εἶναι μέρη ποὺ ἀναφέρονται στοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἔθιμο, τέτοια πληροφορία τὴ δίνει εὐκόλα ὁ εἰδικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ κειμένου ἢ τὴν παίρνομε καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. "Ἐτσι εἰδικὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, καὶ μάλιστα ὑποχρεωτικὴ ἀκρόασή του, εἶναι βᾶρος ἀνώφελο. Ἐστὴν ἀνάγκη μπορεῖ νὰ γραφῆ ἢ νὰ μεταφραστῆ ἕνα βιβλιαράκι λιγιστέλιδο ἀνάλογα μὲ τὰ περιορισμένα θέματα ποὺ ἔχει νὰ ἐκθέσῃ: οἰκογενειακὴ ζωὴ, γέννηση, γάμος, θάνατος κτλ. καὶ νὰ γίνῃ σύσταση στοὺς φοιτητὲς νὰ τὸ διαβάσουν.

Μπορεῖ ὅμως νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ δημόσιο βίον; Ἡ ἀπάντηση κι ἐδῶ εἶναι καταφατικὴ. Ἡ σημασία του βέβαια γιὰ τὰ κείμενα εἶναι πολὺ μεγαλύτερη παρὰ τοῦ πρώτου. Ἡ ζωὴ τῶν ἀρχαίων εἶναι κατ' ἐξοχὴν δημόσια ζωὴ, καὶ αὐτὴ σὲ ἀρκετὰ καὶ σπουδαῖα κείμενα δένεται ἔτσι μὲ τὸ περιεχόμενό τους, ποὺ γιὰ νὰ τὸ καταλάβωμε καλά, πρέπει νὰ ξέρωμε τὴν ὀργάνωσιν τῆς ζωῆς αὐτῆς. Τὶς σχετικὲς ὁμῶς γνώσεις θὰ τὶς δώσῃ στοῦ μαθήματός του ὁ εἰδικὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας συνυφασμένες μὲ τὸ ἄλλο ὕλικὸ τῆς διδασκαλίας του. Σ' αὐτὴ βρίσκει ὁ δημόσιος βίος ὄχι μόνον τὸ σωστὸ πλαίσιο του, ἀλλὰ καὶ τὸ βαθύτερο νόημά του. "Ἐπειτα ἐδῶ πῶς πολὺ παρὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίον ἔχει τὴ θέση τοῦ ἑνὸς σύντομο εἰδικὸ βιβλίον μὲ κέντρο τὴν ἀθηναϊκὴ κυρίως πολιτεία. "Ἐνα βιβλίον ποὺ μποροῦν νὰ τὸ διαβάσουν ὅλοι, μὰ προπάντων ὅσοι θὰ πηγαίνουν στοῦ ἀρχαιολογικὸ, τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ φιλολογικὸ πτυχίο. Τὰ δύο αὐτὰ δηλαδὴ μαθήματα ὄχι μόνον δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὰ οὔτε καὶ γιὰ τοὺς εἰδικούς ἀκόμα, παρὰ καὶ νὰ λείψουν ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς σὰν ἰδιαίτερα μαθήματα. "Ὅσα στοιχεῖα τους χρειάζονται γιὰ τὰ κείμενα ἢ τὴν τέχνη ἢ καὶ τὴν ἱστορία θὰ συνεξετάζονται εὐκαιριακὰ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς τοῦ κάθε μαθήματος. "Ἐτσι γίνεται παντοῦ. Οὔτε εἰδικές ἔδρες, καὶ μάλιστα ταχτικές, ὑπάρχουν γι' αὐτὰ, οὔτε καὶ ἀκούστηκε ποτὲ νὰ γίνωνται ὅπως σὲ μᾶς πτυχιακὰ καὶ ἰσότιμα μὲ τὶς πραγματικὲς ἐπιστῆμες μαθήματα ποὺ δὲν δὲν ἔχουν καμιά αὐτοτέλεια. Καὶ ὅ,τι εἶπα γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο βίον ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μὲ τὴν ευκαιρία ὁμῶς αὐτὴ πρέπει νὰ τονίσω πῶς ὕστερα ἀπ' ἴσα εἶπα σὲ περασμένο κεφάλαιον (σ. 84) γιὰ τὸ δημόσιο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν.

* Ἀπόδειξις πῶς τὸ μάθημα καὶ ἡ σχετικὴ ἔδρα τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς καταργήθηκαν, γιὰτὶ ἔτυχεν νὰ πάρῃ τ' ὄριο τῆς ἡλικίας τὸν εἰδικὸν καθηγητὴν, δηλαδὴ ἀπὸ λόγον τυχαίου. "Ἐνταῦθα εἶπε ὁ λόγος αὐτός, ἔδρα καὶ μάθημα θὰ ἔμενον, ὅπως ἔμεινε καὶ ὁ βυζαντινὸς βίος.

τινῶν, οὔτε λόγος μπορεῖ νὰ γίνεται γιὰ τέτοιο εἰδικὸ μάθημα στὸ πρόγραμμα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς.

ζ') Ἱστορία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Λατινικὰ καὶ τὰ Realien εἶναι ἀκόμα δυὸ μαθήματα, ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάσωμε τὴ θέση τους σχετικὰ μὲ τὴ μορφωτικὴ βάση ὄλων τῶν πτυχίων: ἡ ἀρχαία ἱστορία καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Τί σημασία ἔχουν γενικὰ οἱ ἐπιστῆμες αὐτές καὶ ποιά θέση πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ πάρουν στὶς φιλοσοφικὲς μας σχολές καὶ στὴν ἐκπαίδευσή μας, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ ὅτι προτείνω κοντὰ στ' ἄλλα νὰ γίνουν δυὸ ἰδιαίτερα πτυχία, ἓνα ἱστορικὸ κι ἓνα φιλοσοφικὸ. Ἐδῶ ὅμως τὸ πρόβλημά μας εἶναι ἡ βάση ἢ κοινὴ γιὰ ὅλα τὰ πτυχία, ἐπομένως καὶ τὸ ἐρώτημά μας θὰ περιοριστῆ στὴ σημασία καὶ τὴ θέση τῶν δυὸ μαθημάτων σχετικὰ μὲ τὴ βάση ποὺ βάλουμε. Δηλαδή: εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης ἡ ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλους ἀκρόαση καὶ ἡ ἐξέταση στὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία;

Παίρνω πρῶτα τὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φέρῃ γιὰ μιὰ καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ παραπάνω ἐρώτημα εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτά: Ἔχομε ἔργα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ὀρισμένα ἱστορικὰ γεγονότα, ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ, καὶ γιὰ νὰ τὰ καταλάβωμε χρειάζεται νὰ ξέρωμε τὰ γεγονότα αὐτά. Εἶναι πάλι ἄλλα ποὺ ἂν κι ἐξωτερικὰ φαίνονται ἄσχετα μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση μιᾶς ἐποχῆς, βάζουν προβλήματα ποὺ τὰ ζοῦσε ἢ κοινῶν καὶ παίρνουν ὀρισμένη στάση σ' αὐτά, ἢ ξυπνοῦν ἀπορίες ποὺ γιὰ τὴ λύση τους χρειάζονται τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἀλλὰ καὶ πιὸ πέρα: κάθε ἔργο, καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο, δένεται πάντα μὲ κάποιον τρόπο μὲ τὴν ἐποχὴ του, καὶ τὸ καταλαβαίνομε καλύτερα ἂν τὸ τοποθετήσωμε σ' αὐτή. Γιὰ τέτοια τοποθέτηση ἢ ἱστορία εἶναι ἀπαραίτητη ὅπως ἀντικρίζει συνθετικὰ τὴ ζωὴ, μᾶς δίνει ἰδλοκληρωτικὰ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη ἐποχὴ, τὰ κύρια γνωρίσματά της, τὸ πνεῦμα της. Ὅταν κατέχω καλὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀθηναϊκῆς π. χ. δημοκρατίας στὸν καιρὸ τοῦ Περικλῆ, νιώθω τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ὅπου ἀνθίσε ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κίνησις τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ τὸ κάθε ἔργο τὸ βλέπω μέσα στὸ σῶστό του πλαίσιο, στὸ δικό του χῶμα. Βέβαια τὴν ἀρχαία ἱστορία τὴν ἔχει μάθει ὁ νέος στὸ γυμνάσιο, μπορούμε νὰ ἐλέγξωμε τίς γνώσεις του μὲ τίς εἰσιτήριες ἐξετάσεις, ἀργότερα νὰ τοῦ συστήσωμε νὰ τὴ ξαναμελετήσῃ μόνος του, καὶ στὸ τέλος νὰ συνεξετάσωμε ὅσα στοιχεῖα της εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἔχει μελετήσει. Στὰ γυμνάσια ὅμως τὰ διδαχτικὰ βιβλία καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἶναι συνήθως μέτρια καὶ κατώτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ποὺ βρίσκεται σήμερα ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη στὸν τόπο μας. Περιορίζεται κυρίως στὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀλληλουχία ἢ τὴν παράθεσή τους. Τέτοια γνώση βέβαια δὲ φτάνει. Ἐνῶ ἓνα καλὸ πανεπιστημιακὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, καμωμένο ἀπὸ εἰδικὸ καθηγητὴ, ὅσο καὶ ἂν δὲν εἶναι ὅπως ἂν εἶχαμε καλλιεργημένη ἱστορικὴ ἐπιστῆμη, πάντως θὰ εἶναι πολὺ καλύτερο ἀπὸ τὸ γυμνασιακὸ καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ μέθοδό του. Ἔτσι ὁ φοιτητὴς, ὅπως θάναί τώρα καὶ ὁ ἴδιος ὠριμότερος, καὶ στὴ μελέτῃ τῶν κλασικῶν θὰ βρῆ βοήθεια πραγματικὴ, καὶ γενικότερα θὰ ὠφεληθῆ, ἀφοῦ μάλιστα γιὰ πρώτη φορὰ θὰ νιώσῃ κάποιον ἱστορικὸ ἀν-

τίκρισμα τῶν φαινομένων. Καί ἀπ' αὐτὸ ἔχει νὰ κερδίση ἀκόμα καὶ ἡ κάθε ἐπίδοση, ἀφοῦ ὅλες τους χρειάζονται καὶ τέτοιο ἀντίκρισμα, καὶ εἶναι καὶ δικὰ τους προβλήματα ποὺ θέλουν κάποτε καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους πρέπει ὅλοι ν' ἀκούσουν ἀρχαία ἱστορία, ἔστω κι ἓνα σύντομο δίωρο μάθημα, καὶ νὰ ἐξετάζωνται ὑποχρεωτικὰ σ' αὐτό.

Ἡ θέση αὐτὴ ἔχει πολλὴ ἀλήθεια μέσα της, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέξωμε καὶ τὴν ἀντίθεση. Τὸ σπουδαῖο ἔργο, ὅσο καὶ ἂν μᾶς βοηθᾷ στὴ μελέτη τοῦ ἱστορικῆ τοποθέτησης, εἶναι αὐτόνομο καὶ θὰ τὸ νιώσωμε κυρίως ἀπὸ μέσα του. Ἄν μάλιστα ξεχνώντας τὸ αὐτὸ ζητοῦμε τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀπ' ἔξω, εἶναι φόβος νὰ παραστρατίσωμε καὶ νὰ μᾶς ξεφύγῃ τὸ κύριο, ἡ οὐσία του. Καὶ τέτοιο παραστράτημα γίνεται συχνά, προπάντων τὰ τελευταῖα χρόνια στὸν τόπο μας, καὶ στὴ γυμνασιακὴ διδασκαλία κι ἔξω ἀπ' αὐτή. Ἐπειτα τὸ ἀληθινὸ ἔργο μᾶς κατατοπίζει τὸ ἴδιο ἀπὸ ὀρισμένη καὶ βαθιὰ ἀποψη στὴν ἐποχὴ του, στὸ πνεῦμα της. Ἔτσι π. χ. ὁ Ὅμηρος στὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ καὶ γιὰ νὰ πάρω ἓνα νεώτερο παράδειγμα: ὁ ὕμνος στὴν ἐλευθερία, ὁ Κρητικὸς καὶ οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι τοῦ Σολωμοῦ μᾶς ζωντανεύουν τὴν ψυχὴ ποὺ ξέσπασε στὴν ἐπανάσταση τοῦ 21. Ἄν γιὰ νὰ καταλάβῃ καλύτερα ἓνα ἔργο σὰν τὸν ὕμνο π. χ. στὴν ἐλευθερία ἢ ἓνα ρητορικὸ λόγο τοῦ Δημοσθένη χρειάζεται καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα, αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ βρῇ ὁ φοιτητὴς καὶ μόνος του. Εἶναι βέβαια καὶ πιὸ δύσκολες καὶ συνθετώτερες περιπτώσεις ποὺ φωτίζονται καλύτερα ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση μιᾶς ἐποχῆς. Αὐτὴ ὅμως ὡς ἓνα σημεῖο τὴ δίνει καὶ ἡ ἱστορία ποὺ ἔμαθε ὁ φοιτητὴς στὸ γυμνάσιο, καὶ ποὺ θὰ τὴ δῇ τώρα μὲ ἄλλο φῶς καὶ ἂν ἀκόμα διαβάσῃ μόνος του τὸ ἴδιο βιβλίο. Ἀλλὰ καὶ ὁ εἰδικὸς στὴν ἐρμηνεία τοῦ θὰ μπορῇ νὰ συμπληρῶνῃ. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πῶς στὴ φιλολογία καὶ σὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπαντοῦμε συχνότατα καὶ προβλήματα ποὺ μένουν ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἄν τὸ κάθε ἔργο ζῇ στὴν ἐποχὴ του, ζῇ ὅμως, ριζώνει καὶ στὴν πνευματικὴ ἐκδήλωση ὅπου ἀνήκει, καὶ κυρίως σ' αὐτή. Αὐτὴ βέβαια ἐπηρεάζεται ἢ καὶ συνυφαίνεται μὲ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις καὶ τὴν ἱστορικὴ γενικὰ ροή, μὰ ἔχει καὶ δική της αὐτονομία καὶ προβλήματα βασικά ποὺ δένονται μεταξὺ τους μ' αἰτιατὴ ἀλληλουχία. Καὶ σ' αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς βάλῃ οὔτε καὶ νὰ τὰ φωτίσῃ ἡ ἱστορία, παρὰ κάποτε μόνο, καὶ τότε πάλι περιφερειακά. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἐξέλιξή τους, καθὼς καὶ γενικότερα ἡ τοποθέτησή τους στὴν κίνησι τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι δουλειὰ τοῦ εἰδικοῦ στὴν κάθε ἐπιστήμη. Ἔτσι ἡ κάθε ἐπιστήμη ἀπὸ τὴ δική της σκοπιὰ ἀνάπτυσσει καὶ τὸ ἱστορικὸ πνεῦμα, καὶ τὴ σύνθεση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της δὲν τὴ δίνει μόνη της ἡ ἱστορία. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα: χωρὶς ἀμφιβολία τὸ πανεπιστημιακὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, ὅπως θάναί ποτὶ καλύτερο ἀπὸ τὸ γυμνασιακὸ καὶ θὰ γίνεται σὲ νέους ὄρμους πιά, θὰ ὠφελήσῃ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Τὴν ὠφέλεια ὅμως αὐτὴ τὴ συντροφεύει καὶ ζημιὰ μεγαλύτερη. Γιατὶ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ μᾶς πείθουν νὰ κάνωμε ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλους τὴν ἀρχαία ἱστορία, μᾶς ἀναγκάζουν νὰ δεχτοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία μας, ἀφοῦ καὶ τὰ νεοελληνικὰ γίνονται μάθημα βασικὸ πτυχιακὸ. Ἐχομε βέβαια διαφορὰ στὴ σχέση ἀρχαίων καὶ νεώτερων ἔργων μὲ τὴ δημόσια

ζωή, τὰ τελευταία εἶναι πολὺ λιγότερο δεμένα μαζί της παρὰ τὰ πρῶτα, ἀλλὰ τὴ διδασκαλία τῆς νεώτερης ἱστορίας τὴν ἐπιβάλλουν καὶ ἄλλοι λόγοι, ἀφοῦ αὐτὴ κυρίως εἶναι ἡ δική μας ζωὴ. Τὸ ἴδιο ὅμως θὰ γίνῃ καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀκόμα ἱστορία, ἀφοῦ εἶναι προϋπόθεση τῆς νέας, καὶ ὅπως θὰ ἰδοῦμε κάτι πρέπει νὰ διαβάσῃ ὁ φοιτητὴς καὶ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κείμενα. Ἄλλωστε καὶ ἡ κάθε ἐπίδοσις χρειάζεται καὶ αὐτὴ γνώσεις ἱστορικές. Ἢν ἕνα τέτοιο συμπέρασμα, ν' ἀκούνε ὅλοι τοὺς τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία στὴν ἐξέλιξή της, μποροῦν νὰ τὸ στηρίξουν καὶ ἄλλοι λόγοι σοβαρότατοι. Καὶ ὁ πιὸ σοβαρός: Στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅταν δοθῇ ὅπως πρέπει, θὰ ζήσῃ ὁ φοιτητὴς τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς φυλῆς του καὶ προβλήματα τῆς ζωῆς της βασικά· μιὰ ζωντανή, ἱστορικὴ συνείδησις, ἀπαραίτητη γιὰ κάθε φιλόλογο. Τέτοια ὅμως συνείδησις, ποὺ τὴ χρειάζεται ὄχι μόνον ὁ φιλόλογος παρὰ καὶ ὁ κάθε καθηγητὴς γυμνασίου, μὰ καὶ πιὸ πέρα ὁ κάθε γυμνασιακὸς ἀπόφοιτος, εἶναι, πρέπει νὰ εἶναι καρπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος στὰ γυμνάσια. Ἄν τὸ σκοπὸ αὐτὸν τὸν μεταφέρωμε καὶ στὸ πανεπιστημιακὸ πρόγραμμα, μὲ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ διδάσκωνται ὅλοι ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, τότε σ' ἕνα τουλάχιστο μάθημα πέφτομε στὸν ἐγκυκλοπαιδισμό. Ἄλλὰ εἶναι ζήτημα ἂν μποροῦμε νὰ σταματήσωμε μόνον σ' αὐτό, καὶ ἂν οἱ ἴδιες ἢ καὶ παρόμοιες σκέψεις δὲ μᾶς σπρώξουν νὰ δεχτοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τ' ἄλλα μαθήματα, καὶ προπάντων ὅσα δὲν τὰ διδάσκουν στὰ γυμνάσια, νὰ καταλήξωμε δηλαδή στὰ παλιὰ καὶ στὰ νέα προγράμματα τῶν σχολῶν μας. Τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό ὅμως πρέπει νὰ τὸν ἀποφύγωμε μὲ κάθε θυσία, ἂν θέλωμε νὰ ἔχωμε μὀρφωση πραγματικὴ.

Οἱ παραπάνω λόγοι θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι προτιμότερη εἶναι ἡ δεύτερη γνώμη: Νὰ μὴ γίνῃ ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλους ἡ ἀκρόασις καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, μόνον νὰ τοὺς γίνῃ σύστασις νὰ μελετήσουν μόνον τοὺς ὅσα στοιχεῖα χρειάζονται γιὰ τὰ κείμενα καὶ τὴν τέχνη, καὶ αὐτὰ νὰ συνεξετάζωνται εὐκαιριακὰ ἀπὸ τὸ φιλόλογο καὶ τὸν ἀρχαιολόγο. Νομίζω ὅμως ὅτι τέτοια λύσις δὲν εἶναι ἡ καλύτερη γιὰ τοὺς δικούς μας ὅρους. Γιατὶ πραγματικὰ ὁ φοιτητὴς θὰ ὠφεληθῇ ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία ἐνὸς μαθήματος σὰν τὴν ἱστορία, ποὺ μὲ ὅλον τὸν ὑποκειμενισμό τῆς ἐρμηνείας στηρίζεται πάντα στὰ ἱστορικὰ γεγονότα, σὲ δεδομένα δηλαδή ἀντικειμενικά, τὰ ὁποῖα ὅπως θάναί τῶρα ὁ φοιτητὴς ὠριμότερος δὲ θὰ τὸν ἀφήνουν νὰ κρατῇ στάσις ὀλότελα παθητικὴ. Τὴν ὠφέλεια αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὴ στερηθοῦμε, ὅπως πάλι δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ παρασυρθοῦμε στὸν ἐγκυκλοπαιδισμό. Γι' αὐτὸ ἡ καλύτερη κατὰ τὴ γνώμη μου λύσις εἶναι ὁ κάθε φοιτητὴς ν' ἀκούσῃ ὑποχρεωτικὰ γιὰ δυὸ ἐξάμηνα ἕνα τρίωρο μάθημα ἱστορίας, ἀλλὰ μονάχα σὲ μιὰ ἱστορικὴ περίοδο ἀνάλογα μὲ τὸ πτυχίον του. Καὶ σ' αὐτὴ, παρ' ὅλο τὸ περιορισμένο ὕλικόν, μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ ἡ ἱστορικὴ συνείδησις ποὺ εἶπα παραπάνω νὰ δουλευτῇ καλύτερα καὶ βαθύτερα παρὰ μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἱστορικών γνώσεων*. Στὰ προπτυχιακὰ νὰ ἐξετάζεται ὁ φοιτητὴς ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἱστορικὸ

* Ἀκόμα καὶ στὸν τρόπο τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας θὰ μποροῦσε κάπως νὰ μὴθῇ ὁ φοιτητὴς, ἂν ἀπὸ τὸ τρίωρον αὐτὸ μάθημα ἢ μιὰ ὥρα ἀφιερώνεται εἰδικὰ σὲ φροντιστηριακὰ ἀσκήσεις.

μόνο στην περίοδο που έχει άκουσει. "Όσο για τις άλλες περιόδους να μελετήσει μόνος του όσα στοιχεία χρειάζονται για τα εξεταζόμενα μνημεία του λόγου και της τέχνης, και η κατοχή τους να ελέγχεται με τη συνεξέταση. Η λύση αυτή που ελαφρώνει πολύ το πρόγραμμα από το φόρτωμα και τον έγκυκλοπαιδισμό, προϋποθέτει πως στις εισιτήριες εξετάσεις θα ζητήσωμε από τον υποψήφιο να κατέχη καλά την ιστορική ύλη του γυμνασίου.

η') Φιλοσοφία. Έρχομαι τώρα στο μάθημα της αρχαίας φιλοσοφίας. Το πρόβλημα έδω από την αρχή απλώνεται πέρα από τον περιορισμό των κλασικών κειμένων στη φιλοσοφική γενικά μόρφωση των φοιτητών, και ειδικότερα των φιλολόγων. Σε περασμένο κεφάλαιο (σ. 11) είδαμε πόσο απαραίτητο είναι στον πραγματικό επιστήμονα να μην περιορίζεται στενά στην επιστήμη του, αλλά να ξανοίγη τη ματιά του στην πνευματική γενικά ζωή απαραίτητο και για την ίδια του την ειδικότητα, τη γονιμότερη δηλαδή εργασία του σ' αυτή, και για την αποστολή που έχει ως πνευματικός άνθρωπος. Σε τέτοιο ξάνοιγμα μπορεί κατ' έσοχην να βοηθήση η φιλοσοφία, η πιο συνθετική επιστήμη του πνεύματος. Η φιλοσοφία όμως δουλεύει ακόμα με όρισμένους κλάδους της και τις βάσεις κάθε επιστήμης, και μάλιστα μιᾶς επιστήμης πνευματικής. Αλλά και ειδικότερα ο μελλοντικός δάσκαλος είναι ανάγκη να μορφωθῆ και για το παιδαγωγικό του έργο, και τέτοια μόρφωση χρειάζεται, προϋποθέτει τη φιλοσοφική. Γι' αυτό είδαμε στη Γερμανία π. χ. η φιλοσοφία να είναι γενικό πανεπιστημιακό μάθημα όχι μόνο για τους φιλολόγους, παρά και για τους φυσικούς και μαθηματικούς που θα διδάξουν σε σχολεία. Στη Γαλλία πάλι στην τελευταία γυμνασιακή τάξη και στα δύο της τμήματα, το φιλοσοφικό και το μαθηματικό, διδάσκουν φιλοσοφικά έτσι και τόσο*, που οί απόφοιτοι βάζουν γερὰ θεμέλια στη σχετική μόρφωσή τους. Για την ανάγκη λοιπόν μιᾶς τέτοιας διδασκαλίας και σε μᾶς δὲν μπορεί να ἔχωμε ἀμφιβολία, κι αυτό ακόμα περισσότερο αφού τὰ φιλοσοφικά στη μέση παιδεία μας είναι σὰ να μὴ διδάσκονται.

Για τὴ θέση και τὴ σημασία τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεί να γεννηθῆ ζήτημα. Τὸ μάθημα αὐτὸ πρέπει να εἶναι κοινὸ προπτυχιακὸ και να τὸ εξετάζονται ὅλοι. Μ' αὐτὸ ὅμως δὲν ἐννοῶ να ὑποχρεώσωμε τὸ φοιτητὴ ν' ἀκούη δέκα ὥρες τὴν ἐβδομάδα ὅλους τοὺς κλάδους τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, και πολὺ λιγότερο να τοῦ ἐπιβάλλωμε και δευτέρη εξέταση πτυχιακή, ὅπως γίνεται τώρα. "Ὅλοι τους πρέπει να γνωρίσουν τὰ βασικά προβλήματα τῆς ψυχολογίας, τῆς λογικῆς και τῆς ἠθικῆς, αφού μάλιστα σ' αὐτὰ θεμελιώνει και ἡ ἀγωγή τὸ δικὸ της ἔργο. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ και τ' ἀπαραίτητα για κάθε ἐπιστήμη προβλήματα τῆς γνωσιοθεωρίας φτάνει ἐξάωρη συνολικὴ διδασκαλία, και μάλιστα αφού ἀργότερα ὅπως θα ἴδοῦμε στα παιδαγωγικά, τὴ γενικὴ ψυχολογία θα τὴ συνεχίση και θα τὴ συμπληρώνη ἐνὰ εἰδικὸ μάθημα για τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ και τοῦ νέου. Πέρα ἀπ' αὐτὰ ἔρχεται τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

Εἶναι ἀπαραίτητο τὸ μάθημα αὐτὸ για τὴ φιλοσοφικὴ μόρφωση τῶν

* 8 1/2 ὥρες τὴν ἐβδομάδα ἀλόκληρο τὸ χρόνο.